

Українсько-польський міжнаціональний конфлікт на Волині 1943–1944 рр. у суспільній свідомості та колективній пам'яті обох народів

Автор наголошує на тому, що проблема подолання поширених у суспільній свідомості й закоренілих у колективній пам'яті обох народів стереотипів, що стосуються важкої українсько-польської історичної спадщини, ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться і ці стереотипи. Водночас в українських і польських науковців існуватиме надія побудувати таку історичну концепцію цих взаємовідносин, яка не ображатиме жоден із народів і сприйматиметься, якщо й не всіма, то принаймні більшістю, як компромісна. Подальші дослідження не повинні зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тої чи іншої сторони за минулі події, а мусять йти у напрямку встановлення і пояснення їхніх справжніх причин, формування висновків для майбутнього.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), українсько-польський міжнаціональний конфлікт, Волинь, суспільна свідомість, колективна пам'ять.

Ільюшин Ігорь. Украинско-польский межнациональный конфликт на Волини 1943–1944 гг. в общественном сознании и коллективной памяти обеих народов. Автор акцентирует внимание на том, что проблема преодоления распространённых в общественном сознании и коллективной памяти обеих народов стереотипов относительно тяжёлого украинско-польского исторического наследия ещё очень далека от своего окончательного решения. И пока сохраняются воспоминания о трагических страницах прошлого в украинско-польских отношениях, будут оставаться и эти стереотипы. В тоже время у украинских и польских учёных имеется надежда выстроить такую концепцию взаимоотношений, которая не будет обижать ни один из народов, и если не всеми, то по крайней мере большинством будет восприниматься как компромиссная. Дальнейшие исследования не должны сводиться к поиску вины или ответственности той или другой стороны за события прошлого, а должны идти в направлении установления и выяснения их действительных причин, вынесения уроков на будущее.

Ключевые слова: Организация украинских националистов (ОУН), Украинская повстанческая армия (УПА), украинско-польский межнациональный конфликт, Волинь, общественное сознание, коллективная память.

Iliushyn Igor. The Ukrainian-Polish Nationality Conflict in Volyn in the Years 1943–1944 in Public Consciousness and Collective Memory of Both Peoples. It's no secret that problem of the Ukrainian-Polish nationality conflict in the 20th century remains the most debated topic in both Ukrainian and Polish historiographies and the most painful spot in the relations between the neighboring peoples. The public persons of Ukraine (officials, deputies, politicians) mostly try to compare the extent of responsibility of both peoples' representatives for the international tragedy in war time. Some of them even assert that the UPA role in those events «should be recognized as rightful» and that it waged «the just struggle for liberation of the people in its ethnical territory against all the occupants, Poles among others». The paper is devoted to some basic and the most spread stereotypes in public consciousness and collective memory of the Ukrainians and Poles concerning these events.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), the Ukrainian Insurgent Army (UPA), a Ukrainian-Polish ethnic conflict, Volyn, social consciousness, collective memory.

Від Першої світової війни і протягом майже цілого ХХ століття шляхи боротьби європейських народів за омріяну незалежність перетиналися в різних місцях. Так, на жаль, було і в історії боротьби українського і польського народів, котрі далеко не завжди опинялися по один бік барикад.

Українці і поляки спрямовували одні проти одних зброю у «польському» Львові в 1918 році і в «радянському» Києві у 1920 році, завдавали одні одним страждань на волинсько-галицьких землях за часів Другої Речі Посполитої і на теренах Радянської України в період сталінських масових репресій 1920–1930-х років. Неймовірно великий тягар пролитої крові ліг на плечі покоління українців і поляків у роки Другої світової війни, коли міжнаціональний конфлікт охопив майже всі землі їхнього спільного проживання, окуповані на той час нацистською Німеччиною.

Після війни, внаслідок примусового переміщення всіх українців у 1947 році з південно-східних земель Польщі на північні і північно-західні (в ході сумнозвісної акції «Вісла»), політико-правове становище українського населення в усій країні було вкрай поганим. І хоча серед польських

антикомуністичних діячів було чимало далекоглядних політиків, які шукали нові форми та концепції взаємин з українцями на основі визнання того, що з 1939 року відбулися важливі зміни і повернення передвоєнного стану на східних землях, як неможливо, так і непотрібно (особливо велика заслуга в цьому Єжи Гедройця і його колег з Літературного Інституту в Парижі та часопису «Культура») [1], українці в Польщі до кінця 1980-х років вважалися людьми нижчого гатунку. Їхнє становище почало поступово виправлятися лише зі зміною політичної системи в країні.

У травні 1997 року у Києві президенти обох країн Леонід Кучма і Олександр Квасневський підписали декларацію про порозуміння і поєднання. Пам'ять про важку історію була пересторогою, але вже не перешкоджала в спільній побудові майбутнього. Попри різні погляди на історію та оцінки тодішніх подій, українське та польське суспільства дійшли компромісу під час проведення урочистостей на Волині влітку 2003 року, доказом чого стало ухвалення спільної українсько-польської парламентської заяви, а також дії обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті про загиблих у тій трагедії 60 років тому.

Про те, наскільки це було важко зробити, свідчить той факт, з якими позиційними боями проходило обговорення згаданої парламентської декларації у Києві і Варшаві. Українські депутати зауважували, що в тексті заяви не адекватно до польських враховано випадки вбивств серед українського населення, намагалися порівнювати міру відповідальності представників обох народів за Волинську трагедію, а деякі стверджували, що роль Української повстанської армії в тих подіях «слід визнати правомірною» і що остання вела «справедливу народно-визвольну боротьбу проти всіх окупантів, до яких належали і поляки» [2, 1–2].

Важко проходило також обговорення спільної парламентської декларації напередодні та під час роботи польського Сейму. На засіданні комісії Сейму з міжнародних справ депутати партій «Право і справедливість» (ПіС), «Ліга польських родин» (ЛПР), «Польська селянська партія» (ПСР) наполягали на визначенні волинських подій як акту геноциду проти польського населення Волині. Більше того, лідери партій ПіС М. Юрек і ЛПР Р. Гертх «вважали за необхідне відкрито заявити про ці події як про факт геноциду проти людства» [3].

Нагадаємо також про те, що спільна заява Верховної Ради України і Сейму Польської Республіки була прийнята в українському парламенті більшістю, але з перевагою лише в один голос. Події навколо вшанування пам'яті загиблих стали предметом численних гострих дискусій і поза стінами Верховної Ради та Сейму. Досить сказати, що в українських друкованих засобах масової інформації на цю тему було опубліковано понад 100 матеріалів, задіяно до 30 періодичних видань загальним накладом близько 9 млн примірників. В обговоренні проблем важкої українсько-польської історичної спадщини взяли участь радіо, телебачення, понад 10 інтернетвидань.

Яка кількість матеріалів на тему «українсько-польського міжнаціонального конфлікту часів війни» з'явилася у польських медіа навіть приблизно сказати важко. З огляду на те, що саме польська сторона вважала себе значно більш постраждалою під час цього конфлікту в Західній Україні і жадала від Києва певної «моральної сатисфакції» за це, в польських засобах масової інформації цих матеріалів було набагато більше. Втім, чимало з них скорше збуджували емоції, ніж спонукали до мислення.

Так, співавторка збірника спогадів постраждалих на Волині поляків [4], обговорення якого набуло широкого розголосу не лише в Польщі, а й в Україні, Єва Семашко на шпальтах газети «Річпосполита» висловила таким чином: «Однозначно неприйнятною є заява, підготовлена парламентами Польщі і України. З моральної точки зору її не можна сприйняти – на одній площині поставлено злочин геноциду з оборонними чи нечисленними відплатними акціями. Це відбулося під тиском українських націоналістичних середовищ і свідчить про те, наскільки вони є впливовими в Україні» [5].

У ході проведення цих заходів в Україні з'явився відкритий лист українських інтелектуалів, які просили «вибачення у тих поляків, долі яких були понівечені українською зброєю» [6, 1]. Втім, текст цього листа також не задовільнив тих, кому він був адресований в Польщі. У польських медіа і широкому сегменті польського суспільства утвердився погляд, що «Україна так і не зважилася на те, аби дати цілком адекватну моральну оцінку діям українських націоналістичних збройних формувань у минулому, а отже поляки ще чекатимуть на вибачення від української влади» [7, 354].

Нова хвиля взаємних звинувачень піднялася 2008 року у зв'язку з відзначенням вже 65-ї річниці волинських подій, яка, втім, не викликала такої бурхливої дискусії в українському суспільстві,

котрою супроводжувалися заходи з вшанування пам'яті про загиблих в тій трагедії у Польщі. Дійшло до того, що члени загальнопольського Комітету з організації заходів із нагоди 65-ї річниці тих подій на чолі з його керівником віце-маршалком Сейму ПР Ярославом Каліновським почали домагатися через польських євродепутатів внесення в порядок денний засідання Європарламенту питання про визнання «злочинів ОУН і УПА» та юридичної кваліфікації їхніх дій стосовно польської людності, що проживала в роки війни на Волині та в Східній Галичині, як таких, «що носили ознаки народовбивства» [8].

15 липня 2009 року у зв'язку з 66-ю річницею трагічних подій на Волині польський Сейм ухвалив постанову, в якій стверджувалося, що «ОУН і УПА здійснили так звану антипольську акцію – масові мордування, які мали характер етнічної чистки та риси народовбивства» (9). Текст узгодили всі фракції, всі політичні партії. Коли маршалок Сейму Броніслав Коморовський прочитав текст ухвали, парламент вітав її стоячи тривалими оплесками, що засвідчило одностайне схвалення.

Цю постанову слід сприймати як таку, що вносить розбіжності у вже прийняті 2003 року польським Сеймом і Верховною Радою України документи про примирення [10]. Крім того, можна чекати подальшого її афішування однією чи іншою стороною з метою свідомого загострення українсько-польських взаємин. У будь-якому разі, незалежно від появи цієї постанови, в суспільно-політичних і громадських колах право-радикального і національно-патріотичного напрямку в Україні надалі побутуватиме думка, що якщо поляки вважають, що услід за їх підтримкою «помаранчевої революції», а також українських євроінтеграційних прагнень, автоматично будуть забуті минулі образи і кривди, завдані українцям, то вони помиляються [11].

Зупинимося на деяких досі поширених у суспільній свідомості і колективній пам'яті українців і поляків стереотипах, що стосуються до тих подій, та спробуємо дати авторські коментарі. Підкреслимо, що ці стереотипи поширені тільки в певних прошарках українського і польського суспільств, хоча є і такі, що характерні для підсвідомості абсолютної більшості українських і польських громадян.

1. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за землі Волині, Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини, що відбулася в 1939–1945 (1947) роках, мав законне право на вказані території, тобто лише українці або лише поляки.

Втім, добре відомо, що як українці, так і поляки, вважали ці землі своїми родинними, придбаними завдяки тяжкій праці багатьох поколінь. До того ж історичний досвід свідчить про те, що жодна країна чи народ ще ніколи добровільно не зрікалися територій, які вони з тієї чи іншої причини вважали власними. Саме в цьому, до речі, був весь драматизм українсько-польського територіального конфлікту.

Які ж підстави мали і продовжують мати на увазі, з одного боку, українська суспільна думка, з іншого – польська, котрі б давали їм право на обоюсторонні претензії на вказані території, що мало місце в роки війни? Для української сторони такою підставою серед багатьох були статистичні дані загальнопольського перепису 1931 року, згідно з якими всі ці землі були населені переважно українцями. За цим переписом, зокрема, на Волині було 70,4 % українців і лише 15,2 % поляків та українськомовних римо-католиків [12, 22]. І навіть міжвоєнна військова і цивільна колонізація Волині і Східної Галичини суттєво не змінила цього становища.

Для польської суспільної думки такою підставою поміж інших був значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цих земель упродовж їх багатостолітнього перебування в складі Польщі, що породжувало у польської сторони уявлення, що цього внеску не заперечуватиме жодна з країн. Тому від моменту їхньої втрати у вересні 1939 року ніхто на польських землях не хотів сумніватися в тому, що після переможної війни «західних союзників» ці території з якихось причин могли бути не повернуті Польщі. Боротьба за «східні креси» вже в ході війни дала польській стороні новий аргумент, який коротко можна було б сформулювати таким чином: «На теренах, які поляки завоювали власною кров'ю, вони не були окупантами» [13].

2. Тільки один з учасників українсько-польської територіальної суперечки за вказані землі винен в тому, що в ході війни за умов німецької окупації ця суперечка набрала форм кривавої різанини, етнічних чисток, народовбивства тощо, тобто лише українці або лише поляки. Такий погляд, поширений у Польщі, спирається сьогодні, окрім іншого, ще й на результати слідства у справі «переслідування людності польської національності на Волині в 1939–1945 роках», яке проводив люблінський відділ Комісії для покарання злочинів проти польського народу (надалі – Комісія) Інсти-

туту національної пам'яті. Саме ці матеріали «послужили істотним чинником для доведення слідством, що на Волині було скоєно злочин народобвиства» [14, 35, 48], а також напевно дали підстави Сейму ПР ухвалити згадану постанову.

Найвагомішою підставою розпочати карну справу з цього питання стала публікація «Злочини українських націоналістів, здійснені щодо польського населення Волині у 1939–1945 рр.» (Варшава, 1990), яку підготували Юзеф Туровський і Владислав Семашко – ветерани партизанської формації Об'єднання солдатів 27-ї Волинської дивізії піхоти Армії Крайової, а також лист Об'єднання родин жертв українських націоналістів у Вроцлаві від 22 січня 1991 року, в якому йшлося «про злочини українських націоналістів, скоєні стосовно польської кресової людности». Тобто Комісія, розпочинаючи слідство в цій справі, вже керувалася переконанням, що українські націоналісти в роки війни скоїли на території колишнього Волинського воєводства злочини проти поляків [15, 19].

На підставі зібраних упродовж 1990-х років слідчих матеріалів члени Комісії зробили попередній висновок про те, що ці злочини підпадають під окреслення їх Конвенцією ООН 1948 року, як «злочин народобвиства» і відповідають статті 118 § 1 і § 2 чинного в Польщі кримінального кодексу. 2000 року слідство поновили і висунули три слідчі версії перебігу так званої антипольської акції на Волині, які належало перевірити подальшими дослідженнями.

Згідно з першою версією, антипольську акцію, метою якої було фізичне знищення (екстермінація) польської людности на Волині, запланувало й підготувало військово-політичне керівництво ОУН і УПА, а здійснили підпорядковані їм збройні загони, так звані групи української самооборони, а також зорганізовані для цієї мети селяни. Вбивства поляків на Волині мали на меті знищити всю місцеву польську національну групу. Організація вбивств, їх перебіг, розмах, територіальні межі, а також цілі й мотиви їх здійснення давали підстави твердити, що на території Волині в 1939–1945 роках було скоєно злочин народобвиства.

Друга слідча версія припускала, що керівники ОУН і УПА, хоч і бажали очистити визнану за етнічні українські землі територію Волині від поляків, але не ставили за мету його фізичної екстермінації, а прагнули змусити польське населення залишити ці терени. Вони вбачали в ньому перешкоду для створення незалежної України: передбачалося, що після завершення війни міг відбутися плебісцит для вирішення питання державної належності Волині і відсутність поляків робила його результат передбачуваним. «Різанина», до якої дійшло, не була запланована, керована та схвалена провідниками ОУН і УПА, перебіг акції вийшов з-під їхнього контролю.

Третю слідчу версію побудовано на припущенні, що вбивства польської людности на Волині були місцевою ініціативою ватажків окремих загонів і не були узгоджені попередньо з керівництвом ОУН і УПА. Їх скоєно в польських селах і колоніях, де зосереджувалися групи польської самооборони, визнані «загрозою українським націоналістам (українському населенню)». Антипольські акції дали українським селянам зручну нагоду помститися за справжні чи уявні кривди, що їх вони зазнали від поляків чи польської держави, зокрема в міжвоєнний період. А також, скориставшись безпорадністю польської людности, позбавленої захисту власної держави, привласнити землі та майно вбитих і вимушених до втечі поляків.

Дві перші версії ґрунтовано на припущенні, що провідники ОУН і УПА керувалися ідеєю створення незалежної держави, яка мала бути побудована за принципом «етнічної гомогенності», тобто з однорідною національною структурою суспільства. Третя припускала трактування антипольської акції як званої з історичного минулого «жакерії» – бунту українських селянських мас проти «польських панів» і помсти за давніші кривди на національному та соціальному ґрунті. Всі три слідчі версії базовано також на твердженні, що на Волині дійшло до «чисток» у середовищі чітко окресленої національної групи. Отже, під питанням залишався не сам факт наявності складу злочину, а проблема його генези, перебігу, а також карної відповідальності виконавців.

Слідство унаочнило те, що специфіка «волинських подій» надто складна, щоб однозначно визнати котрусь із початково прийнятих версій за остаточну або навпаки, цілком її відхилити. Процес верифікації зібраного матеріалу та його інтерпретації має динамічний характер. Він триває і, можливо, триватиме багато років мірою надходження нових даних. На думку слідчих, на сьогодні не можна виключати, що антипольська акція поєднувала в собі всі три окреслені варіанти пояснення перебігу «волинських подій» (не сумніваються вони лише в тому, що в кожному випадку «було скоєно злочин народобвиства»).

Якщо не до кінця з'ясованою залишається картина генези та перебігу «волинських злочинів», то під іще більшим питанням є справа карної відповідальності за їх виконання. Оскільки до цього часу не виявлено документа, який містив би наказ про фізичне знищення поляків (про існування такого наказу відомо лише зі свідчень заарештованих НКВД членів ОУН і УПА), однозначно визначити коло відповідальних за таке рішення осіб, а також усіх виконавців антипольської акції, є проблематичним. Скажімо, як вирахувати міру відповідальності за вбивства поляків Миколи Лебеда, який де-юре до 13 травня 1943 року очолював Центральний провід ОУН, коли масові вбивства польської людності вже почалися, але він був противником їх скоєння, як, між іншим, і рішення про створення УПА, яке вважав завчасним. З іншого боку, яка частка відповідальності лежить на Дмитрі Клячківському, якому влада належала де-факто і який, як крайовий провідник ОУН на Волині й Поліссі, всупереч настановам Лебеда на власний розсуд ініціював «антипольську акцію» і лише пізніше (в серпні 1943 р. на III надзвичайному великому зборі ОУН) отримав санкцію на такі дії від Центрального проводу ОУН та його нового керівника Романа Шухевича [16].

На думку слідчих, частина керівників ОУН і УПА, в тому числі члени Центрального проводу, справді спочатку були проти такого розв'язання проблеми польської національної меншини, хоча також вважали поляків перешкодою для вільного розвитку української нації на цих теренах. Але наслідки проведення антипольської акції на Волині переконали тих, хто висловлював скептицизм щодо можливості здійснення «чистки», у реалістичності такої політики і тому Центральний провід ОУН зважився на її проведення також на території Східної Галичини (на думку польського історика і працівника Інституту національної пам'яті Гжегожа Мотики, частиною цієї акції були також дії УПА з цілковитої деполонізації регіону Бескид на території Ряшівщини (Жешувщини), що від 1945 року належала Польщі) [17, 92].

Тут, можливо, доречно вказати на те, що від вересня 2009 року вроцлавський відділ Комісії з покарання злочинів проти польського народу поновив слідство у справах «злочинів, скоєних українськими націоналістами в 1939–1946 рр. на території колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводства».

Є очевидним, що знищення польської людності не було для керівництва ОУН і командування УПА самоціллю (хоча деякі польські дослідники це і стверджують), а лише засобом отримати етнічно однорідну територію, умовою *sine qua non* створення незалежної України. Не можна не підкреслити й ту обставину, що в середовищі польських дослідників цієї проблеми (зокрема тих, хто провадив слідство) існують суттєві розбіжності в оцінці багатьох її аспектів. Поза сумнівом, частина з них зазнала впливу чи навіть тиску кресово-комбатанських і польських еміграційних організацій, чия позиція полягає в тому, що антипольська акція ОУН і УПА є виявом скоєного в роки війни стосовно поляків «третього народовбивства після німецького і радянського», зважаючи на те, що це народовбивство було не тільки тотальним (на зразок нацистського Голокосту євреїв), «але супроводжувалося також застосуванням найжорстокіших, садистських тортур, то в певних аспектах воно було навіть вищим за порівнювані з ним інші геноциди» [18, 23].

Директор Польського інституту в Лондоні, професор міжнародного права та політичних наук Ришард Шавловський запропонував для його юридичної кваліфікації навіть новий термін «genocidium atrox», який набуває усе більшого поширення в польській літературі [19]. Ба більше, Шавловський вважає, що ця «дефініція на означення українських злочинів стосовно поляків має бути терміново введена до міжнародного політичного і наукового обігу, оскільки досі західні політики, журналісти, студенти тощо приречені на брехливу інформацію на тему українсько-польських відносин, яку вони отримують із українських енциклопедій» [20, 419].

І хоч би як сьогодні наші польські колеги заперечували такий «радикальний погляд» і хоч би скільки пояснювали принципову відмінність «українсько-польського конфлікту» від «антипольських дій» нацистів та НКВД в роки Другої світової війни, новий концепт може поширитися так само швидко, як термін Рафаеля Лемкіна «геноцид». Скільки в тому буде науки, а скільки – політики, виміряти важко.

Незавершеність слідства не завадила Сеймові ухвалити згадану постанову і дати, хоч і за наявності численних детально задокументованих воєнних злочинів, радше все-таки політичну оцінку діям ОУН і УПА, яка містить обидві дефініції: «етнічна чистка» і «народовбивство». Добре відомо теж, як тиснуло на польських державних посадовців національно-кресове середовище, звідки чути

було закиди навіть деяким працівникам Інституту національної пам'яті у діях на шкоду «польським державним інтересам» [21].

Цей тиск дужчав мірою утвердження в українському суспільстві думки про необхідність якось вписати історію ОУН і УПА «в історичну традицію національно-визвольної боротьби українського народу» й ухвалити закон «про визнання ОУН–УПА воюючою стороною у Другій світовій війні».

Нагадаємо, що останні укази на посаді Президента України Віктора Ющенка «Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України» і «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» [22] викликали зворотню реакцію навіть Європарламенту. На звернення від 25 лютого 2010 року країн-членів Європейського Союзу до нового Президента України Віктора Януковича скасувати перший з указів Вищий адміністративний суд України відповів рішенням від 2-го серпня 2011 року про незаконність документів про присвоєння звання Героя України Роману Шухевичу і Степану Бандері. ВАС України наголосив, що цей вердикт може бути переглянутий Верховним судом України у порядку, встановленому законодавством [23].

Втім, українську сторону в цій справі цікавить інше. Адже «деякі акції польських збройних формувань», спрямовані проти української цивільної людності, також могли мати характер етнічної чистки та риси народовбивства [17, 14]. Ще пильнішу увагу привертає оцінка дій польської влади під час здійснення депортаційної акції «Вісла» в 1947 році, яка не може полишити байдужим жодного свідомого українця. Примусове переселення української людності з південно-східних теренів повоєнної Польщі на «землі одзискане» у рамках цієї операції стало можливим тільки в умовах процесу «сталінізації» Польщі. У цьому контексті, наприклад, засудження цієї акції, вважає польський історик Г. Мотика, сприятиме розриву з пеенерівським минулим, і навпаки, ті, хто сьогодні роблять спроби виправдати примусове переселення 1947 року, наближаються до етичного релятивізму щодо комуністичних злочинів [17, 180].

Не будемо зупинятися тут на проблемі, якій ми присвятили місце в іншій статті [24]. Однак не можемо не звернути увагу на те, що Інститут національної пам'яті і в цій справі, здається, більше керується міркуваннями тих осіб, чий погляд можна назвати «радикальними» [25, 139], а не, скажімо, західних дослідників, які намагаються підходити до правової і моральної оцінки українсько-польських міжетнічних конфліктів, у тому числі цієї операції, з незаангажованих позицій, і які також, вважають праці польських еміграційних дослідників такими, що не позбавлені в багатьох аспектах «націоналістичного погляду» на події [26; 27; 28, 234].

Вивчення зібраних на сьогодні у фонді фонозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України оповідей українських респондентів – свідків тих подій – показує, що чільною причиною кривавого конфлікту була не якась споконвічна ненависть одного народу-сусіда до іншого, а суперечності, витворені в краї польським політичним режимом 1920–1930-х років. Фіксація інформації українських респондентів про тогочасні відносини на територіях спільного мешкання обох народів здійснювалася за принципом, коли респондент розповідав про те, що «сам бачив» чи, в усякому разі, про що «говорили всі» в його населеному пункті. При цьому наголос при опитуванні робився на тому, що давало можливість на підставі аналізу поведінки конкретних людей прослідкувати за «логікою подій» і виявити джерела конфлікту. Зібрана в такий спосіб інформація може наблизити до з'ясування, що у діях учасників тодішніх подій визначалося внутрішньою мотивацією, а що принесено ззовні.

Аналіз оповідей українських респондентів дає підстави говорити про існування повсюдного конфлікту між бажаним – звичкою жити з сусідами в мирі – та вказівками, що надходили «згори» і сприяли загостренню міжнаціональних відносин. Стає очевидним, як фактичне безладдя часу німецько-польської війни, встановлення радянської влади, гітлерівської окупації було живильним середовищем для проявів «нецивілізованості» з обох боків [29, 137]. Що ж стосується української сторони, то одностайно вимальовується значно більша її стихійність чи анархічність, яка, втім, «дозволяла» полякам протягом століть селитися на землях, де українці чисельно значно переважали т. зв. «ляхів», і жити тут комфортніше, ніж на покинутій батьківщині. Очевидно, як кожна меншина у будь-якій державі, особливо своєю сільською більшістю, хто через прив'язаність до землі, хто зі страху, вони (українці / поляки) первісно готові були бути лояльними до влади. Вони виявляли поступливість, терплячість, миролюбність до своїх сусідів, навіть коли зустрічалися з проявами ненависті й озвіріння, гоноритості і зневаги, крайнього шовінізму і націоналізму в їхніх поглядах і

поведінці. Водночас вони улягали тискові «керівних ланок», а ті у своїх діях на спірних теренах керувалися настановою, що ця земля може мати тільки одного господаря і тим господарем мають бути саме вони. На жаль, тодішній підхід «керівних ланок» до державного будівництва за принципом «не якою буде країна, а чиєю вона буде» зберігся до сьогоднішнього дня, принаймні, в Україні.

Ці міркування не можна полишити без згадки про поширений у певних верствах населення України (переважно на сході та півдні) і Польщі погляд, що першопричину кривавої різанини, етнічних чисток, народобивства тощо слід шукати в «злочинній ідеології ОУН, яка зуміла збунтувати велику частину західних українців проти поляків, а як не збунтувати, то терором примусити до виступів проти них» [30, 274]. Продовженням цієї тези слід вважати твердження про те, що ОУН-Бандери «скористалася геополітичною ситуацією і німецькою окупацією спірних теренів, аби реалізувати (віддавна задуману. – *I. I.*) акцію етнічної чистки польської меншини в селах і малих містечках» [13].

Більшість українських істориків визнає, що в контексті Другої світової війни терміном «геноцид» визначають те, що робили німецькі нацисти в Аушвіці, Треблінці тощо. Стосовно злочинів на Волині можна використовувати термін етнічної чистки, екстермінація тобто фізичне знищення, але не «народобивство». Так вважає, наприклад, і комбатант (ветеран) Армії Крайової, волиняк, польський професор Владислав Філяр [31].

До того ж варто зазначити, що аналіз оунівської внутрішньої документації, як, між іншим, і знання тодішніх військових геополітичних реалій свідчать про те, що ОУН-Бандери і командування УПА швидше були зацікавлені в тому, щоб домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їхній нейтралітет у боротьбі ОУН проти радянської влади, ніж відкривати антипольський фронт. У рішеннях другої конференції ОУН-Б від березня 1942 року так і було записано: «домовитися з поляками про спільну боротьбу проти СРСР або про їхній нейтралітет у боротьбі ОУН проти СРСР» [32, 14–15].

Стосовно ж ідеології і багатьох практичних аспектів діяльності ОУН і УПА (терор, застосування принципу колективної відповідальності проти цивільної людуності тощо) слід сказати, що вони також мали вирішальне значення для остаточної дестабілізації українсько-польських взаємин, наклали негативний відбиток на характер боротьби українського самостійницького руху, заретушовуючи його національно-визвольний характер, і значною мірою сприяли тому, що українсько-польська територіальна суперечка набрала форм «кривавої різанини».

3. Сумнівний характер легітимності входження західноукраїнських земель до УРСР і СРСР в 1939 році та, відповідно, сумнівність законності встановлення українсько-польського повоєнного кордону.

У польській громадській думці поширений погляд, що визнання офіційно впроваджені в УРСР і СРСР вже у жовтні–листопаді 1939 року назви Західна Україна є, з одного боку, визнанням законності результатів «сфальсифікованих радянських плебісцитів», а з іншого, має слугувати зміцненню погляду, що то власне українці мали більше прав на ці землі, ніж поляки. На думку значної частини польського загалу, зарахування таких заходів радянської влади, як: націоналізація банків і великої промисловості, конфіскація земель поміщиків, ліквідація безробіття, відкриття шкіл, дитячих садків, поліклінік та запровадження безкоштовного лікування, житлове будівництво тощо до «плюсів радянської окупації» є панегіриком сталінському політичному режиму. Тим більше, коли при цьому замовчується або недостатньо говориться про досягнення часів державного будівництва Другої Речі Посполитої, яких, на переконання польської сторони, було набагато більше [33].

У новітній українській суспільно-політичній думці (і навіть у навчальній літературі та наукових монографіях) також інколи трапляється, що вже, відкинувши міфи радянської історіографії, вчені, політики, журналісти або просто пересічні громадяни замінюють їх новими міфами, які не тільки не відповідають історичним реаліям, але навіть далекі від здорового глузду. Яскравим свідченням кричущих відмінностей від загальноприйнятих оцінок багатьох аспектів української і польської історії є виданий 2007 року під грифом Міністерства освіти України навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів авторства Р. П. Іванченко. На підтвердження вищезазначеного, процитуємо лише один фрагмент цієї праці: «Відомо, що польський еміграційний уряд мав намір, спираючись на допомогу гітлерівських збройних сил, відновити свою державу, безумовно, за рахунок українських територій...» [34, 424]. Як польський еміграційний уряд, перебуваючи на території Великої Британії і маючи її за свого союзника, міг водночас розраховувати на допомогу гітлерівських

збройних сил у відновленні своєї держави та ще й за рахунок України, може знати напевно тільки автор згадуваного тут «навчального посібника».

На противагу щойно цитованим науково виваженими виглядають такі міркування з цього приводу. Та обставина, що Україна 1939 року не виступала як суб'єкт міжнародної політики, знімає з неї відповідальність за дії як Радянського Союзу, так і Німеччини, зокрема у процесі виконання їхніх домовленостей щодо територіальних змін у Європі за пактом Молотова–Ріббентропа. Водночас возз'єднання Західної України з УРСР, попри специфічні міжнародні та внутрішні політичні обставини, в яких воно відбувалося, було реалізацією природного права українського народу до соборності своїх земель, за що він боровся впродовж багатьох століть, і фактично означало відновлення акту злуки, одностайно схваленого у січні 1919 року, але проігнорованого тоді європейськими державами. Отже, український народ, будучи зовсім непричетним до виникнення драматичної ситуації напередодні й початкового етапу Другої світової війни, тільки скористався цими обставинами для реалізації законного права на об'єднання своїх земель, що аж ніяк не ставить під сумнів анексіоністський характер політики Радянського Союзу та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України [35, 7].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що проблема подолання поширених у суспільній свідомості й закоренілих у колективній пам'яті обох народів стереотипів, що стосуються складної українсько-польської історичної спадщини, ще дуже далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться і ці стереотипи. Водночас в українських і польських науковців існуватиме надія побудувати таку історичну концепцію цих взаємовідносин, яка жоден із народів не ображатиме та сприйматиметься, якщо і не всіма, то принаймні більшістю, як компромісна. Подальші дослідження не повинні зводитися лише до пошуків вини або відповідальності тої чи іншої сторони за минулі події, а мусять йти у напрямку встановлення і пояснення їхніх справжніх причин, формування висновків для майбутнього.

Список використаних джерел

1. Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. Archiwum «Kultury» / J. Giedroyc. – Warszawa, 2004. – 830 s.
2. Голос України. – 2003. – 11 лип.
3. Gazeta Wyborcza. – 2003. – 8 липца.
4. Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Т. 1–2. – Warszawa, 2000. – 1440 s.
5. Rzeczpospolita. – 2003. – 12 липца.
6. Волинь 1943. Боротьба за землю. Відкритий лист з приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині / І. Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28.
7. Żupański A. Droga do prawdy. O wydarzeniach na Wołyniu / A. Żupański. – Toruń, 2006. – 370 s.
8. Wywiad wicemarszałka Sejmu RP Jarosława Kalinowskiego dla «Myśli Polskiej». – 2008. – № 3. – 20 stycznia.
9. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 lipca 2009 r. w sprawie tragicznego losu Polaków na Kresach Wschodnich [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl/>
10. Решетилова О. Небезпечна подачка екстремістам. Чому мовчать совісні поляки? : [О. Решетилова, І. Сюдюков, Т. Козирєва] // День. – 2009. – № 133. – 1 серп.
11. Українська газета плюс. – 2008. – 27 берез. – 2 квіт.
12. Mały rocznik statystyczny 1939. – Warszawa : GUS, 1939. – S. 22–25.
13. Baranowska K. Wywiad radcy Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej RP prof. Jana Żarynia «Rzeczypospolitej» / K. Baranowska. – 2009. – 14 липца.
14. Zając P. Prześladowania ludności narodowości polskiej na terenie Wołynia w latach 1939–1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie / P. Zając // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. Т. 2. Ludobójstwo / pod red. R. Ignatiewa, A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 34–49.
15. Wykaz postępowań karnych w sprawach polsko-ukraińskich prowadzonych przez oddziałowe komisje ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2001. – № 8. – S. 19–20.
16. Літопис УПА. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945. Нова серія. Т. 9. – Київ ; Торонто, 2007. – С. 93, 324–325.

17. Motyka G. W kręgu «Łun w Bieszczadach». Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad / G. Motyka. – Warszawa, 2009. – 190 s.
18. Szawłowski R. Trzy tematy z dziedziny «Genocydrologii» / R. Szawłowski // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo. – S. 23–33.
19. Encyklopedia katolicka. T. XI. Hasło Ludobójstwo. Cz II – «Aspekt socjologiczny» i cz. III – «Aspekt historyczny». – Lublin, 2006. – S. 126.
20. Szawłowski R. «Holocaust polski» w ujęciu amerykańsko-polskiego profesora / R. Szawłowski // Pamięć i Sprawiedliwość. Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-Institutu Pamięci Narodowej. XL. – Warszawa. 1997–1998.
21. Відкритий лист Голови загальнопольського порозуміння кресових і комбатанських організацій Яна Невінського на ім'я Маршалка Сейма ПР Броніслава Коморовського від 22 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-ura-a-wladze-gr>
22. Про присвоєння Степану Бандері звання Герой України. Указ Президента України Віктора Ющенка № 46/2010 від 20 січня 2010 р.; Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. Указ Президента України Віктора Ющенка № 75/2010 від 28 січня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua>
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.NEWSru.ua/Україна//3 серпня 2011 р.>
24. Ільюшин І. Минуле під слідством / І. Ільюшин // Критика. – 2011. – Трав.-черв. – С. 27–30.
25. Szawłowski R. Podstawy prawne akcji «Wisła» / R. Szawłowski // Akcja «Wisła». Przyczyny, przebieg, konsenkwencje. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej 23–24 lutego 2007 r. Przemysł, 2007. – S. 139–166.
26. Snyder T. «To Resolve the Ukrainian problem Once and for All»: the Ethnik Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 / T. Snyder // Journal of Cold War Studies. – 1999. – Vol. 1, № 2. – P. 86–120.
27. Snyder T. Akcja «Wisła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego / T. Snyder // Akcja «Wisła». Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 18–19 kwietnia 2002 r. – Warszawa, 2003. – S. 49–54.
28. Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944 / M. Dean. – Houndmills ; Basingstoke ; Hampshire ; London, 2000. – P. 268.
29. Пусько І. Фонд фозаписів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України як джерело інформації про трагедію міжнаціонального конфлікту на Холмщині, Підляшші й Берестейщині у 1938–1944 роках / І. Пусько // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. Кучерепи. – Луцьк, 2008.
30. Поліщук В. Гірка правда: злочинність ОУН–УПА / В. Поліщук. – Торонто ; Варшава ; Київ, 1995.
31. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z prof. Władysławem Filarem, naocznym świadkiem wołyńskiej tragedii, kombatantem АК od 8 lipca 2003 r. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wyborcza.pl/1.75480,1609379.html>
32. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1 / С. Кокін. – К., 2000. – 147 с.
33. Szycht A. W krzywym zwierciadle / A. Szycht // Gazeta Polska. – 2009. – № 20 (825). – 19 maja.
34. Іванченко Р. Історія без міфів. Бесіди з історії української державності : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – 2-ге вид. / Р. Іванченко. – К. : МАУП, 2007.
35. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років. Документи, матеріали, спогади : у 3-х т. Т. I / під ред. Ю. Сливки. – Львів, 1996. – 752 с.

Богдан Гудь

Вплив чинників етносоціального характеру на українсько-польські стосунки на Волині у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни

Проаналізовано причини, характер та перебіг українсько-польського протистояння на теренах Західної Волині у міжвоєнний період. Також показано, якою мірою воно вплинуло на криваві події 1942–1944 рр. на цих землях.

Ключові слова: Польська держава, Волинське воєводство, Поліське воєводство, українці, поляки, військові осадники, цивільні колоністи, етносоціальний конфлікт, КПЗУ, ОУН, Друга світова війна, УПА.

© Гудь Б., 2012